

TANULMÁNYOK

1987. 1. évf. 2. sz. pp. 5–17.

BARTA GYÖRGYI:

A TERMELÉS TÉRBELI SZÉTTÉRJEDÉSE ÉS A SZERVEZET TERÜLETI CENTRALIZÁCIÓJA A MAGYAR IPARBAN*

I. Bevezetés

1.1. A vizsgált téma időszerűsége

A szakirodalom egyértelműen vonta le a következtetést az 1960-as, 1970-es évek regionális fejlődéséről: a társadalmi-gazdasági fejlődés eredményeképpen a területi különbségek csökkentek Magyarországon.

„Az elmúlt évtizedek egyik legnagyobb társadalompolitikai vívmányának könyvelhetjük el a falusi és a városi átlagjövedelmek erős közelítését. A jövedelmközelítésben nagy szerepet játszott a falura kerülő ipari jövedelmek jelentős aránya, valamint az ipari és a mezőgazdasági keresők átlagjövedelmének kiegyenlítődése. A társadalmi rétegek jövedelmi közeledésével párhuzamosan fogyasztásukban is erős a kiegyenlítődése.” (ENYEDI, 1981.) „A 70-es években az ország városhálózata jelentősen fejlődött. Korábban jellemzően városhiányos területeken új városok alakultak, a kiemelt nagyközségek egy részének fejlődése felgyorsult. E településcsoport intézményhálózatának, ellátókapacitásának fejlődése lehetővé tette, hogy a lakosság magasabb szintű szolgáltatásokkal való ellátása a korábbinál jobb színvonalon és területileg kiegyenlítettebben valósuljon meg. Az alapellátás egyes vonatkozásaiban emellett a különböző településkategóriák közötti kiegyenlítődesi folyamat is érvényesült.” (KOVÁCS, 1985.) „Az infrastrukturális ellátás megyék közötti különbségei 1960-ban nagyobbak voltak a jelenleginél. 1960-ban mindössze 6 megye (ebből 5 dunántúli) komplex mutatója érte el vagy haladta meg az „átlagmegye” színvonalát. 1960-tól 1970-ig a rangsor végén levő megyék helyzete javult az átlagmegyéhez, ill. a legjobban ellátott Budapesthez és Baranya megyéhez viszonyítva.” (BARTA, 1972.)

A területi kiegyenlítődesben az ipar szerepe alapvető volt. Az elmúlt 20–25 évben az ipari fejlődés felgyorsult a gazdaságilag elmaradott területeken. Az ipar térbeli szétterjedése látványos volt, ipar települt nemcsak a kis- és közepes méretű városokba, de a nagyobb falvakba is. A vidék iparosítása hozzájárult a munkalehetőségek bővüléséhez, a több-funkciójú települések kialakulásához, a személyi jövedelmek növekedéséhez, az elmaradott területekről kiinduló elvándorlás csökkenéséhez, a településhálózat stabilizálódásához. (BARTKE, 1971, BARTA, 1975, BORA, 1976, ENYEDI, 1978.)

Párhuzamosan az ipar térbeli szétterjedésével, egy másik területi folyamat is zajlott az iparban: az iparvállalati szervezet térbeli centralizációja. Az ipar irányító és

*E tanulmány az 1985 őszén megrendezett Amerikai – Magyar Földrajzi Szemináriumon elhangzott előadás anyagából készült.

ellenőrző funkciói egyre kevesebb városba, elsősorban a fővárosba koncentráálódtak. Ugyanakkor egyre kiterjedtebb térségek kerültek az előbb említett városoktól függő helyzetbe. Ezt a térbeli folyamatot ez idáig alig vizsgálták Magyarországon.

Hasonló térbeli folyamatok a legfejlettebb tőkés országokban is végbementek az 1960-as, 1970-es években. Ott a regionális szakemberek érdeklődése elsősorban az ipari termelés térbeli átrendeződése (ami többnyire megfelelt az ipari dekoncentrációnak) és a szervezeti centralizáció felé fordult. A két folyamatot nem lehet elválasztani egymástól, mivel a szervezeti változások gyakran vezettek az ipari térbeli átstrukturálódásához. (GREEN and CROMELY, 1982, HEALEY, 1984, 1983, HAMILTON, 1974, WATTS, 1974.)

Az irányító, ellenőrző funkciók mind gyakrabban váltak el a termelő funkcióktól: a termelés sok esetben áthelyeződött a városokból városkörnyéki területekre és a falusi térségekre, a tradicionális ipari körzetekből a gazdaságilag elmaradott térségekbe. (PARK and WHEELER, 1974, REES, 1979, SCHMENNER, 1982, BADE, 1983.) Ezek a folyamatok különböző módon hatottak a területi különbségek alakulására. Részben, főleg mennyiségi mutatókkal mérhető, területi kiegyenlítődéshez vezettek — pl. új munkalehetőségek létesítésével (MOLLE, 1980.) — elsősorban az iparilag fejlett országok elmaradott területein. Másrészt a centrum-periféria kettősségét nem oldva, térbeli polarizálódás erősödését eredményezték. (KEEBLE, 1981.)

Az 1960-as, 70-es években a periférikus térségek a tradicionális településpolitikai erőfeszítései és a több-telephelyes, több-régiós vállalatok elterjedése következtében egyre egyoldalúbban kötődtek a fejlett centrumterületekhez — instabil cserekapcsolatokkal és romló cserearányokkal. (STÖHR, 1985.) Magán a periférián belül is területi eltolódás következett be az iparilag fejlett országok elmaradott területeiről a harmadik világ felé, ami egyébként az európai periférikus területek gondjait tovább súlyosbította. (STÖHR—TÖDTLING, 1984.)

Az ipar térbeli elhelyezkedésének változása az életkörülmények regionális különbségeit is módosította: a munkához jutásban, a munkahelyek választékában, a személyi jövedelmekben stb. (CLARK, 1980, MASSEY and MEEGAN, 1978, 1979, PRED, 1977.)

A területi kutatások fontos részévé vált a munkanélküliség vizsgálata vagy a munkahelyek térbeli átstrukturálódása (például az egyetemi diplomával rendelkezők vagy a szakmunkások, illetve a hivatali tevékenység koncentrációja a nagyvárosokban).

Még azokban az országokban is tehát, ahol a mennyiségekkel mért regionális különbségek csökkentek, jelentős minőségi és strukturális átalakulások mentek végbe a felszín alatt. (STÖHR, 1985.) E folyamatok új feladatokat állítanak a területi tervezés, területi politika elé mind a fejlett tőkés országokban, mind Magyarországon.

1.2. A tanulmány célja

E tanulmány legfőbb célja, hogy bemutassa az említett térbeli folyamatokat Magyarországon: az ipar térbeli szétterjedését az országban (a termelés dekoncentrációját) és a vállalati szervezet térbeli centralizációját. Végül megkísérlem értékelni e tendenciák jelentőségét és kihatásait a területi fejlődésre.

A vizsgálat az 1960-as évekig nyúlik vissza. Ez a 20–25 év igen mozgalmas volt eseményekben: az 1956 utáni politikai és gazdasági konszolidáció, az új gazdasági mechanizmus bevezetése, gazdasági prosperitás, majd visszaesés egyaránt jellemezte.

Magyarországon az 1950-es évek végén kezdett a figyelem a területi kérdések felé fordulni. A területi tervezés kezdeteit az 1970-es évek elejétől számíthatjuk. A területi politika ekkor a társadalmi-gazdasági különbségek csökkentését tűzte célul a gazdaságilag elmaradott térségek felgyorsított fejlesztésével (főleg iparosításával), Budapest szelektív fejlesztésével (gyakorlatilag bizonyos korlátozásával) és az energiagazdálkodás racionalizálásának területi korrigálásával.

II. Az ipari termelés térbeli széttelepülése

A dekoncentrációs folyamat* kezdete az 1960-as évek elejére tehető. Az 1960-as évek végéig az elsősorban az ipari munkahelyek, illetve az ipari foglalkoztatottak számának növekedésével járt együtt (1960 és 1970 között az iparban foglalkoztatottak száma közel 40%-kal, majdnem félmillió fővel növekedett). A létszámnövekedés területileg differenciáltan ment végbe, mégpedig az ipar korábban kialakult területi arányaitól, illetve fejlődési tendenciáitól eltérően. Budapesten a munkaerőforrás beszűkülése miatt, s részben a tudatos iparfejlesztési politikának köszönhetően is, már 1965-től kezdve fogyásnak indult az ipari foglalkoztatottak száma. A gyengén, illetve közepesen fejlett megyékben pedig éppen 1965 után gyorsult fel a foglalkoztatás bővülése (az ipari összlétszám növekedés kb. 69%-a a megyékre jutott). (ENYEDI, 1982, ENYEDI–BARTA, 1981, BARTA, 1973, VÁGI, 1982, BARTKE, 1971.)

Az ipari dekoncentrációs folyamat valójában sokkal inkább bizonyítható a foglalkoztatás területi átrendeződésével, mint az ipari beruházások területi arányváltozásaival.

A beruházások túlnyomó részét (1970 és 75 között 75%-át) a nehézipar fejlesztésére fordítják. A nehézipar legfontosabb bázisai pedig változatlanul az úgynevezett ipari tengely területén találhatóak. (Budapesten, Borsod-Abaúj-Zemplén, Fejér, Komárom, Pest és Veszprém megyékben volt 1975-ben a nehézipari állóeszközzállomány 77%-a, az ország ipari állóeszközzállományának több mint a fele.) 1960 és 1970 között az ipari beruházások területi elosztása nem feltétlenül az elmaradott területek aktívabb fejlesztési politikáját támasztotta alá. (Példa erre, hogy az említett 10 év alatt közel kilencszer annyi ipari beruházás jutott a legfejlettebb Komárom megye 1000 lakosára, mint ugyanennyi szabolcsira.) Így az ipari kiegyenlítődés az ország térségei között inkább a foglalkoztatottak és kevésbé az ipari állóeszközzállomány megoszlásában követhető nyomon.

1970 után az ipari foglalkoztatottak száma országszerte csökkenésnek indult, mégpedig egyre gyorsuló ütemben (1970 és 1975 között 0,15%-kal, 1975 és 1980 kö-

*A területi dekoncentráció fogalmán a termelőerők, ill. a termelés területi elhelyezkedését, sűrűsödését értem. Az ipari koncentráció akkor erősödik, ha a munkaerő, illetve a termelőeszközök, valamint ennek megfelelően a termelés egyre kevesebb település között oszlik meg.

zött 1,54%-kal, 1980 és 1982 között 2,6%-kal évente), végeredményben 1960 és 1982 között negyedmillió fővel mérséklődött.

1970 után tehát az ipari dekoncentráció részben a termelőeszközök (beruházás) területileg differenciált növekedése, illetve a munkaerő-létszám területileg eltérő csökkenése útján folytatódott (1970 és 1975 között a fővároson kívül 3 megyében, 1975 és 1980 között már 14 megyében, 1980 és 1983 között pedig valamennyi megyében csökkent az ipari foglalkoztatottak száma, Szabolcs-Szatmár megyét kivéve. 1983 és 1984 között a megyék felében – jórészt alföldi és dél-dunántúli megyékben – stagnálást vagy kismértékű létszámnövekedést regisztrálhattunk.) Ennek eredményeképpen az ipari foglalkoztatás területi arányai jelentősen megváltoztak: csökkent Budapest, valamint kisebb mértékben az „ipari tengely” (Győr-Sopron, Veszprém, Komárom, Pest, Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén megye) térségének, nőtt az Alföld és a Dél-Dunántúl részaránya. (1. táblázat)

Az ipari termelőerők területi megoszlásának változása 1965 és 1982 között

1. táblázat

Terület	Ipari foglalkoztatottak számának		Állóeszközállomány értékének megoszlása (%)	
	1965	1982	1965	1982
Budapest	41,1	24,3	30,8	22,3
Vidék	58,9	75,7	69,2	77,7
Városok*	37,6	49,4	45,7	56,7
Községek	21,3	26,3	23,5	21,0
Iparilag elmaradott térségek**	24,9	37,3	16,9	28,9
Ország összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

*Budapest nélkül; **Az Alföld és Dél-Dunántúl térsége

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyvek, Budapesti Statisztikai Évkönyvek 1965, 1982.

Az ipari állóeszközállomány 1960 és 1982 között közel megötszöröződött. Mivel a kiépített ipari beruházások kényszerítő erővel határozzák meg a további fejlesztések helyét és mértékét, az állóeszközállomány térbeli megoszlásában bekövetkezett változás kisebb mértékű, mint a foglalkoztatásban.

Az ipari termelés megváltozott területi arányai is követik az eddig bemutatott tendenciákat: Budapest részarányának csökkenését, az ipari tengely, de különösen az Alföld térségének növekvő részarányát az ipari termelésben. (2. táblázat)

III. Területi centralizáció az iparban

Az 1960-as, 1970-es években az iparvállalati szervezet jelentős változásokon ment át. Az ipari expanzió elsősorban nem új vállalatok létesítését jelentette, a bővülés a meglévő vállalatok keretein belül valósult meg, újabb és újabb részlegek nyitásával.

Az ipari termelés területi arányai

2. táblázat

Terület	Korrigált nemzeti jövedelem*				Netto nemzeti termelés*
	1960	1965	1970	1975	1980
Budapest	39,7	36,2	32,3	28,1	25,1
Ipari tengely	39,5	41,0	41,2	43,7	37,7
Összesen	79,2	77,2	73,5	71,8	62,8
Alföld	10,4	11,7	15,5	16,7	26,7
D-Dunántúl	10,4	11,1	11,0	11,5	10,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Bartke 1971, Barta 1973, 1977, Nemes-Nagy 1984.

A munkaerő országszerte általános kiapadásával a vállalati összevonások, beolvasztások több ciklusban végrehajtott folyamata ugyancsak és egyre inkább jellemzi ezt az időszakot. (3. táblázat)

Az iparvállalatok és ipari telephelyek számának változása 1960 és 1983 között

3. táblázat

Évek	Vállalatok száma	Telephelyek száma	Egy váll.-hoz tartozó átl. részleg szám
1960	2619	13 635	5,2
1964	1745	11 346	6,5
1965	1651	10 958	6,6
1970	1562	10 601	6,8
1972	1641	10 295	6,3
1977	1413	9 430	6,7
1980	1360	8 997	6,6
1982	1359	8 551	6,3
1983	1338	7 994	6,0

Forrás: Ipari Adattár 1966,

Iparstatisztikai Évkönyvek 1963, 1977, 1980, 1981, 1983, 1984.

KSH, Budapest.

A vállalati összevonások felerősödése és gyengülése a gazdaságpolitika egy-egy korszakához kötődik. 1962–64-ben az iparvállalatok száma mintegy 1/3-ával csökkent. A központi akarat megerősödését mutatta, hogy 1972 után újra megfogalmazták a vállalati összevonások szükségességét, amely tetőpontját 1976–1977-ben érte el. 1979 óta a vállalati összevonásokra fordított erőfeszítések lanyhultak, sőt meg is szűntek. Az elmúlt években már központilag kezdeményezett ellenfolyamatokat – a rosszul gazdálkodó nagyvállalatok, trösztök szétbontását is – megfigyelhetjük. (LAKI, 1982,

INZELT, 1985.) Annak ellenére, hogy a vállalati centralizáció mindig erős volt Magyarországon az iparban, mégis folyamatosan nyomon lehetett követni a centralizáció fokozódását is. (SCHWEITZER, 1982.) Az 1970-es években – valószínűleg inkább az 1970-es évek második felétől bekövetkezett változások hatására – ez a folyamat némi-
leg módosult. (4. táblázat)

A vállalatok és foglalkoztatottjainak megoszlása a szocialista iparban a vállalatok mérete szerint

4. táblázat

Vállalati méretkategóriák a foglalkoztatottak száma szerint	A vállalatok megoszlása (%)		A foglalkoztatottak megoszlása (%)	
	1972	1982	1972	1982
	– 500	61,5	54,5	13,2
500 – 1000	16,4	17,0	11,9	11,9
1000 – 3000	13,9	20,6	24,7	31,9
3000 – 5000	4,9	4,2	18,5	14,0
5000 – 10000	2,2	2,6	15,6	15,0
10000 –	1,0	1,1	16,1	14,5
	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A KSH ipari telephelyi adataiból számítva.

A legkisebb vállalati kategóriában a vizsgált 10 esztendőben mind a vállalatok, mind az ott foglalkoztatottak számaránya csökkent. A legnagyobb vállalati kategóriákban (ahol több mint 5000 dolgozót foglalkoztatnak) a vállalatok számaránya növekedett a dolgozó létszámának csökkenése mellett. Egyértelműen – mind a vállalatok, mind az ott foglalkoztatottak számarányát illetően – a *vállalati középkategória részaránya növekedett* (az 1000 – 3000 foglalkoztatottal dolgozó vállalatokban).

Annak ellenére, hogy a 3. táblázat szerint az egy vállalatra átlagosan jutó telephelyek száma csökken, a részletesebb vizsgálat azt mutatja, hogy a *több-telephelyes vállalatok egyre dominánsabbá válnak az ipari szervezetben*. (5. táblázat)

A vállalatok és foglalkoztatottjainak megoszlása a vállalatokhoz tartozó telephelyek száma szerint

5. táblázat

A telephelyek száma a vállalatokban	A vállalatok számának megoszlása (%)		A foglalkoztatottak	
	1972	1982	1972	1982
1 – 3	33,6	31,1	23,9	22,0
4 – 10	38,7	39,3	39,7	36,5
11 –	27,7	29,6	36,4	41,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Ipari telephelyi adatok. KSH gyűjtése (nem publikált) 1972, 1982.

A hosszú idő óta tartó vállalati centralizáció, de különösképpen a több-telep-helyes vállalatok arányának növekedése a vállalati szervezetben mélyreható területi folyamatokat indított el: az *iparirányítás területi centralizációját*. (Területi centralizáción azt a folyamatot értem, amelyben a termelés irányítása egyre kevesebb településről történik, illetve egy-egy irányító központhoz — általában nagyobb városokhoz — egyre több olyan település tartozik, ahol csupán a termelés folyik.) Az iparosodott városok közül néhány ipari központ emelkedett ki, melyek ipartelepítő (és irányító) tevékenysége távolabbi területekre is kiterjedt. Példaképpen bemutatjuk, hogy legnagyobb városaink (a 100 ezer lakosnál nagyobb városok) milyen mértékben szervezik ipari tevékenységüket a városon kívüli területeken. (6. táblázat)

Magyarország nagyvárosainak iparirányító tevékenysége 1972-ben és 1982-ben

6. táblázat

Városok	1		2		3		4		5	
	1982	1972	1982	1972	1982	1972	1982	1972	1982	
Budapest	2064	89,8	91,2	431	536	51	81	47	43	
Miskolc	211	61,7	62,1	47	49	48	65	3	4	
Debrecen	205	68,4	74,1	43	44	42	39	2	3	
Szeged	175	65,8	64,8	49	67	43	58	2	2	
Pécs	173	64,9	69,8	59	63	71	65	3	3	
Győr	127	84,7	86,1	73	75	37	67	3	4	
Nyíregyháza	115	59,6	56,5	65	48	70	45	1	1	
Székesfehérvár	108	31,2	26,9	27	27	11	13	1	1	
Kecskemét	100	52,1	55,6	59	37	80	60	1	1	

1 = A városok lakosságszáma 1982-ben (1000 fő)

2 = A helyi irányítású (helyi székhelyű) vállalatok helyben dolgozóinak aránya a városi ipar összes foglalkoztatottjához viszonyítva (%)

3 = Azoknak a városon kívüli településeknek száma, ahol a városi székhelyű iparnak telephelyei vannak.

4 = A városon kívüli, de szervezetileg a városi iparhoz tartozó telephelyeken dolgozók aránya a városban (a helyi irányítású vállalatokban) dolgozók számához viszonyítva (%). (Ez az arány a városi ipar területi terjeszkedésére utal.)

5 = A városok és a hozzájuk szervezetileg tartozó térségek foglalkoztatottjainak együttes részaránya az ország ipari foglalkoztatottjaiból (%).

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyvek, 1972, 1982, ipari telephelyi adatok, KSH (nem publikált).

A 6. táblázatból először is az az óriási méretbeli különbség tűnik ki, amely Budapest és a többi nagyvárosunk között kialakult. De az is jól látható, hogy ezek a nagyvárosok ipari tevékenységük elég jelentős hányadát városukon kívül szervezik, folytatják. (Például a budapesti székhelyű iparvállalatok munkahelyeinek 45%-a vidéken van.)

E téren a 10 év alatt bekövetkezett változás lényegében két csoportra osztja a nagyvárosokat — leszámítva Székesfehérvárt, ahol a városi székhelyű vállalatoknak

városon kívüli ipari tevékenysége jelentéktelen volt és maradt. Elsősorban a régebben iparosodott nagyvárosok (Budapest, Miskolc, Győr, Pécs és Szeged) esetében az ipar főleg a városokon kívüli térségekben terjeszkedett. Ezekben a városokban magasabb a helyi székhelyű (vagyis helyi irányítású) ipar aránya, és Szegedtől eltekintve valamennyi városban nőtt a helyi központú ipar részaránya a vizsgált 10 év folyamán.

A másik csoportot a rövidebb ipari múlttal rendelkező városok alkotják (Debrecen, Nyíregyháza, Kecskemét), ahol úgy tetszik, a növekedés forrásait a városon belül is megtalálták. Bizonyára elsősorban azért, mert ez utóbbi városok 10 év alatti népességyarapodása (22–53%-os) is lényegesen meghaladta az előbbi típusba tartozó városok lélekszám növekedését (2–18%).

Nem magyar sajátosság az ipar céltudatosan irányított kitelepítése vagy spon-tán kitelepülése a fővárosból, nagyobb városokból. (Bécsben 1972 és 1982 között 26%-kal csökkent az ipari munkahelyek száma, ami mellett már nem is olyan meglepő Budapest ugyanez idő alatti 35%-os ipari létszámcsökkenése, amelynek azonban csak töredékét tette ki az iparkitelepítésre kötelezettek elköltözése. Ugyanakkor például Párizsból 1954-től 1971-ig közel félmillió ipari munkahelyet sikerült vidékre telepíteni.) (BASTIE, 1973, FUTÓ–CSILLIK, 1984.) Minden valószínűség szerint azonban a szervezeti centralizációnak olyan foka és állandó erősödése, amely kizárólag az ország egyetlen városához kötődik, már ritka jelenség a világban. (BARTA, 1984.)

A nagyvárosok iparszerkezetének változása (a korszerű ágazatok fejlődése, a tradicionális ágazatok kitelepülése), valamint a vállalati szervezeti centralizáció (amely szintén általános a fejlett országokban, ha nem is a budapestihez hasonló mértékben) *a szellemi foglalkozásuk városi koncentrációját fokozta*. Az iparvállalatok irányító központjai ugyanis jobban elviselik a saját termelő üzemüktől való kisebb-nagyobb távolságot, mint azt, hogy kikerüljenek abból a szellemi klímából, gazdasági-kereskedelmi-kulturális központból, amely csak a nagyvárosokban alakul ki. (MASSEY, 1982.) Összefüggés mutatható ki az irányításban résztvevő káderek aránya és egy-egy térség gazdasági önállóságának foka között. (PLANQUE, 1983.)

Hasonló vizsgálatokat Magyarországon is végeztek azzal az eltéréssel, hogy az országot csak két térségre, Budapestre és a vidékre bontották, az „irányító erő” helyett a szellemi dolgozók arányát vették alapul (az ipari foglalkoztatottakon belül); az önállósági indexet a vidéki székhellyel rendelkező vidéki telephelyek aránya alapján számították. (FUTÓ–CSILLIK, 1984.) Arra a következtetésre jutottak, hogy nagyobb önállósághoz Magyarországon is nagyobb szellemi hányad tartozik, valamint a vidéknek a vizsgált időszakban (1972 és 1982 között) mind az önállósága, mind a szellemi hányada jelentősen csökkent. Ez a vizsgálat már érinti az egyik problémát, amely a gazdaság túlzottan centralizált szerkezetéből adódik: az irányító központ megcsapolja a vidék szellemi tőkáját, ami pedig a vidék jövőbeli fejlődését korlátozhatja.

Az irányító szerep fővárosi koncentrálódása tehát azt jelzi, hogy a termelés térbeli különbségeinek kiegyenlítődése ellenére az ipar legdinamikusabb elemei Budapesten maradtak. 1982-ben az ipar összes telephelyeinek 42%-a tartozott a főváros iparához (az ipari foglalkoztatottaknak 43%-a). Ez részben igazolni látszik azt a feltételezést, hogy Budapest szerepe az ország iparában lényegesen nagyobb, mint az az iparban foglalkoztatottak részarányából (24,3%), az ipari állóeszközállomány részéből (22,3%) vagy akár az ipari termelésben való részesedéséből (25,1%) következne. A többi nagy-

városunk ipartelepítő-iparszervező szerepe ugyan erősödött az ország iparában az elmúlt években, ezek jelentősége azonban messze elmarad a fővárosétól.

A területi centralizáció erősödése nemcsak az irányító központok (városok) számának csökkenését és a megmaradtak növekvő kisugárzó erejét jelenti, hanem a távoli központoktól függő térségek kibővülését is. (1. ábra)

Az ábra jól mutatja, hogy a távoli központoktól való függés az egész ország területén megerősödött, és már vannak olyan megyéink, ahol az ipari telephelyek közel felét távoli városokból irányítják. A legtöbb megyében az ipari függőség különösen az 1970-es években erősödött meg, vált általánossá az országban.

1980 után a megyék többségében tovább csökkent a helyi irányítású telephelyek aránya (a helyi irányítás ezúttal nem a településen belüli, hanem a megyén belüli irányításra vonatkozik), vagyis tovább gyengült a helyi gazdaság, pontosabban az ipar önállósága, még azokban a megyékben is, ahol a függőség már 1980-ig magas fokot ért el.

A területi centralizálódás tehát — amely összefüggésben van a vállalati centralizációval, de nem azonos vele — 1980 után is folytatódott, viszont a vállalati centralizálódás folyamata módosult és némiképpen lanyhult. Észrevehető differenciálódás jött létre a megyék között a függőség mértéke szerint. Erős szervezeti függőség alakult ki a legjelentősebb ipari központok (kiváltképpen Budapest) közelében, valamint a később iparosodó térségek iparában (pl. Nyugat-Dunántúl).

IV. Az 1960-as, 1970-es évek ipari-területi folyamatainak értékelése

Az elmúlt 20–25 év iparpolitikáját, az iparosítást és eredményeit rendkívül nehéz röviden értékelni, mivel olyan ellentmondásos folyamatokból tevődött össze, amelyek pozitív és negatív hatásokat is gyakoroltak az ipar általános fejlődésére és a területi átalakulásra.

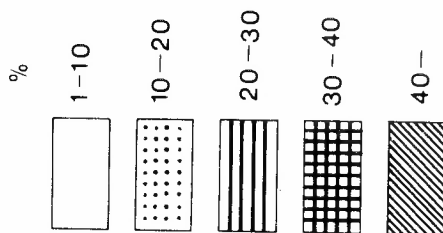
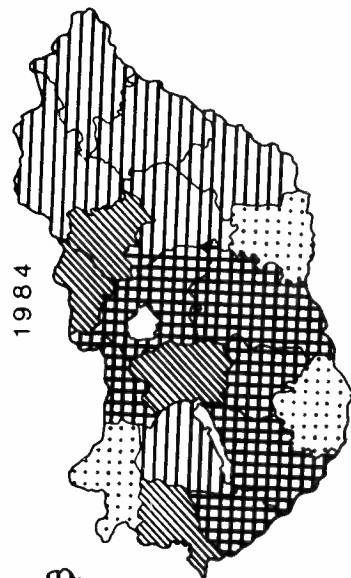
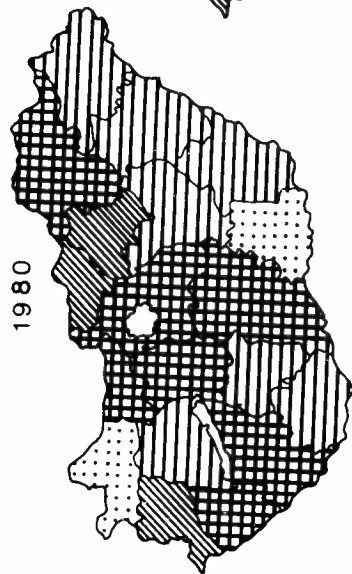
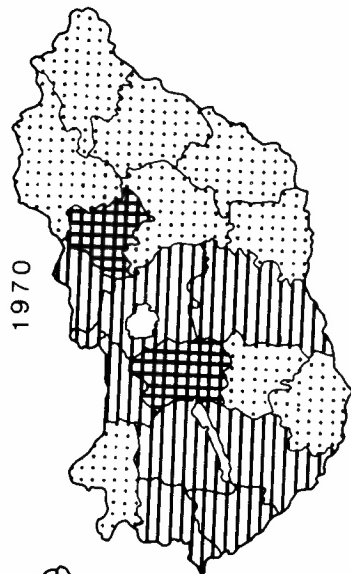
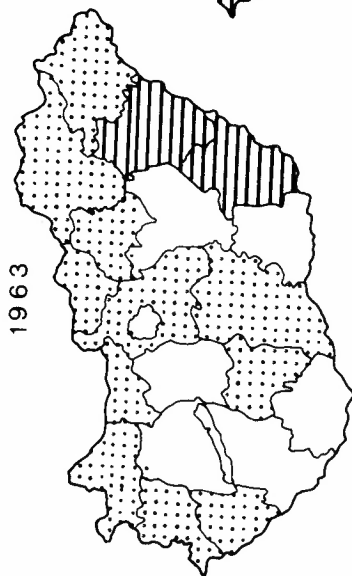
E tanulmányban élesen szétválasztottam az ipari fejlődés kettős területi folyamatát — a termelés térbeli dekoncentrációját és a területi (szervezeti) centralizációt —, pedig ezek nemcsak párhuzamosan zajló folyamatok voltak, hanem erősen hatottak is egymásra. Az ipari szervezet az iparfejlesztés keretét jelenti, amely alapvető irányt adott az ipari dekoncentrációs folyamatnak is.

A szakemberek véleménye megoszlik az ipari termelőerők széttelepülési folyamatáról. A területfejlesztési tervek ugyan nem számoltak a széttelepülés ilyen mértékével és irányával (például a községi iparosítással), de végeredményben elismerik többnyire kedvező hatását a településfejlődésre, és az elért eredmények megőrzését fontosnak tartják. (KOVÁCS, 1974, KŐSZEGFALVI, 1979.)

Az ipar helyzetével és fejlődésével foglalkozó szakemberek viszont egységesen az ipari termelőerők széttelepülésének hátrányos oldalait — a beruházási javak szétapórozását, az elmaradott, korszerűtlen technika elterjedését — hangsúlyozzák. Véleményük szerint az ipari termelés alacsony hatékonysága, a kooperáció hiánya stb. részben visszavezethető az ipar területi dekoncentrációjára. (FODOR, 1982.)

Tény, hogy a területi politika döntő szerepet szánt az iparosításnak a területfejlesztésben, a területi különbségek kiegyenlítésében, de sohasem tervezte az ipar

A más megyei székhelyű iparvállalatokhoz tartozó telephelyek aránya Magyarországon, a megyék összes ipari telephelyének számához viszonyítva

olyan tömeges széttelepülését, mint amely az 1960-as, 1970-es években bekövetkezett. Hangsúlyozni szeretném, hogy a területi politikának voltak ugyan az iparosításra vonatkozó elképzelései, de ezeknek a megvalósításához csak rendkívül szerény eszközökkel rendelkezett. (Ez általában még arra sem volt elegendő, hogy bizonyos irányokba terelje a folyamatokat.)

A valóság inkább az, hogy az ipar térbeli dekoncentrációja főként olyan folyamat volt, amely az ipar akkori lehetőségeiből következett, és kizárólag az ipar (-vállalatok) érdekeit szolgálta. *Így területi vonatkozásban az ipari dekoncentráció többnyire nem tervezett, kihatásaiban előre nem látott, spontán folyamat volt.*

A városi székhelyű vállalatok vidéki iparfejlesztését nem orientálta egységes területi politika, területi tervezés. A vállalatok abba a településbe telepítették részlegeiket, amely számukra a legkedvezőbb körülményeket kínálta (olcsó és bőséges munkaerőt, elérhető infrastruktúrát stb.). Ezeket a településeket a vállalatok maguk keresték meg, az ÉVM Telephelyforgalmi Központjának elvi hozzájárulására csak 1973-tól volt formálisan szüksége az ipartelepítő vállalatnak. Nyilvánvaló, hogy ilyen módon háttérbe szorultak az olyan szempontok, amelyek nem közvetlenül a vállalat érdekeit szolgálták (népgazdasági és területi szempontok egyaránt).

A területi centralizáció jórészt az iparszervezet átalakulására, a vállalati centralizációra vezethető vissza. Az extenzív fejlődés, az állandó növekedési kényszer, a már kialakult rendkívül centralizált iparszervezet tehetetlensége, illetve a politikai-hatalmi erők érvényesülése a gazdaságosság, hatékonyság rovására stb. — vezetnek az iparszervezet ciklikusan ingadozó, de állandóan erősödő centralizálódásához. Ennek jelentős területi kihatásait ma még csak hézagosan tártuk fel.

Végeredményben tehát az ipari dekoncentráció és centralizáció elindított, felgyorsított bizonyos területi folyamatokat, amelyek természetüknél fogva pozitív és negatív hatásokat egyaránt gyakoroltak a területi fejlődésre.

Mint ahogy azonban az ipar gyors szétterjedéséből adódó kétségtelen előnyök a települések fejlődésére csak igen szerény mértékben könyvelhetők el a területi politika, területi tervezés eredményeinek (még akkor is, ha a területi politika elképzeléseivel ezek alkalmanként egybeestek), úgy azok a kedvezőtlen területi hatások (a beruházási javak szétaprózása a települések között, a területi kooperáció hiánya, a szállítási költségek megemelkedése stb.), amelyek fokozzák az ipar belső feszültségeit, tovább rontják hatékonysági, gazdaságossági mutatóit, kizárólag az iparpolitika, a vállalati és népgazdasági érdeklentétek — és nem az iparpolitikával állítólagosan szemben ható települési-területi politika — rovására írhatók.

IRODALOM

- ANDORKA R.—HARCSA I. 1979: A községekben zajló társadalmi változások az elmúlt másfél évtizedben. *Társadalmi Szemle*, 5. pp. 68–78.
- BADE, F.L. 1983: Locational Behaviour and the Mobility of Firms in West Germany. *Urban Studies* 20. pp. 279–297.
- BARTA Gy. 1973: Magyarország gazdasági fejlődése 1960-tól 1970-ig a megyei összehasonlítás tükrében. *Földrajzi Értesítő* XXII. évf. 2–3. pp. 215–238.

- BARTA Gy. 1972: Az infrastrukturális ellátás területi eltérései. *Földrajzi Értesítő*, XXI. évf. 4. pp. 459–470.
- BARTA Gy. 1977: A területi gazdasági különbségek változása 1960–1975 között. *Területi Statisztika*, XXVII. évf. 5. pp. 552–537.
- BARTA Gy. 1984: The spatial impact of organizational changes in industrial companies (In: Geographical Essays in Hungary (eds.) Enyedí Gy. and Pécsi M.) pp. 125–135. Geographical Research Institute, Budapest.
- BARTKE I. 1971: Az iparilag elmaradott területek ipari fejlesztésének főbb közgazdasági kérdései Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BASTIE, M.L. 1973: La decentralization industrielle en France de 1954 a 1971. *Bulletin Association Geographer Francais (Paris)*, No. 408–409.
- BERNÁT T. 1985: Magyarország gazdaságföldrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BORA Gy. 1976: Changes in the spatial structure of Hungarian industry and the determinants of industrial location. (In: Compton P.A. and Pécsi M. (eds.): Regional development and planning. British and Hungarian case studies. Akadémiai Kiadó, Budapest pp. 117–127. (Studies in Geography in Hungary, 12.).
- CLARK, G.L. 1980: Critical problems of geographical unemployment models. *Progress in Human Geography* 4. pp. 157–180.
- ENYEDI Gy. 1978: Gazdaságpolitika és területi fejlődés. *Valóság* 5., pp. 36–46.
- ENYEDI Gy. 1982: Földrajz és társadalom. Tanulmányok. Magvető Kiadó, Budapest.
- ENYEDI Gy.–BARTA Gy. 1981: Iparosodás és a falu átalakulása. Iparosodó mezőgazdaság sorozat. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- FODOR L. 1982: Lépéskényszerben a magyar ipar. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- FUTÓ P.–CSILLIK P. 1984: Budapest ipara nemzetközi összehasonlításban. Városépítési Tud. és Tervező Vállalat, Regionális Iroda, Budapest. p. 52.
- GREEN M.B.–CROMELY R.G. 1982: The horizontal merger: its motives and spatial employment impacts. *Economic Geography* 58. 4., pp. 358–370.
- HAMILTON, F.E.I. 1974: A view of spatial behaviour, industrial organizations and decision-making (In: Spatial perspectives on industrial organisation and decision-making. (ed.) F.E.I. Hamilton) London, Toronto: Wiley.
- HEALEY, M.J. 1984: Spatial growth and spatial racionalization in multi-plant enterprises. *Geographical Journal* 9, 2. pp. 133–143.
- INZELT A. 1985: Az iparvállalati belső szervezet és érdekelttség főbb jellemzői. *Gazdaság* 3., pp. 53–71.
- KEEBLE, D, P.L. OWENS and Ch. THOMPSON 1981: The Influence of Peripheral and Central Locations on the Relative Development of Regions. *Centrality, Peripherality and EEC Regional Development Study*. University of Cambridge (mimeo). p. 185.
- KOVÁCS T. 1974: A vidéki iparfejlesztés eredményei és sajátosságai, 1960–1970. *Területi Statisztika* 1., pp. 20–27.
- KOVÁCS T. 1985: A településhálózat fejlődése 1960 és 1980 között. pp. 115–174. (In: A területfejlesztési politika Magyarországon. Szerk.: Bartke István) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KŐSZEGFALVI Gy. 1978: A területi fejlődés eredményei és problémái, a fejlesztés feladatai. *Területi Statisztika*, XVIII. évf. 3., pp. 234–246.
- LACKÓ L. 1975: A kedvezőtlen feltételekkel rendelkező területek fontosabb jellemző vonásai. *Területi Statisztika*, XVIII. évf. 4., pp. 352–362.
- LAKI M. 1982: Megszűnés és összevonás. *Gazdaság* 16. 2. pp. 36–52.
- MASSEY D.B. and MEEGAN R.A. 1979: The geography of industrial reorganization (the spatial effects of the restructuring of the electrical engineering sector under the industrial reorganization corporation) *Progress in Planning* 10., pp. 155–237.
- MASSEY D. and MEEGAN R. 1982: The Anatomy of Job Loss. Methuen London and New York.
- W. MOLLE 1980: Regional Disparity and Economic Development in the European Community. Farnborough: Saxon House.
- NEMES NAGY J. 1984: Az ipari nettó termelés területi arányai és összefüggései a területfejlesztésel a 80-as évek elején. *Területi Statisztika*, XXXIV. évf. 1.

- PARK S.O. and WHEELER J.O. 1974: The role of industrial organization in change in manufacturing in a peripheral region of the U.S. *Tijdschrift voor Economic en Social geografie* 75. 1., pp. 22–35.
- PLANQUE B. 1983: Elements de dynamique spatiale (Université d'Aix-Marseille, sokszorosított kézirat).
- PRED A. 1977: City-systems in advanced economies. Hutchinson of London, p. 256.
- REES, J. 1979: Technological change and regional shifts in American manufacturing. *The Professional Geographer* 31. 1., pp. 45–56.
- SCHMENNER, R.W. 1982: Making business location decision, Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey 07632, pp. 164–215.
- SCHWEITZER I. 1982: A vállalatnagyság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- W.B. STÖHR: Changing External Conditions and a Paradigm Shift in Regional Development Strategies. *Self-Reliant Development in Europe: Theory, Problems, Action* (Brugger, E., Bryden J., Friedmann J., Stuckey, B. ed.) Aldershot, Hampshire, Gower (kiadás előtt), p. 24.
- W.B. STÖHR–F.-TÖDTLING 1984: Quantitative, qualitative and structural variables in the evaluation of Regional Development Policies in Western Europe. (In: *Regional Development and Policies in Eastern and Western Europe*, G. Demko (ed.) Beckenham: Croom Helm.)
- VÁGI G. 1982: Versengés a fejlesztési forrásokért. Időszérű Közgazdasági Kérdések. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- WATTS, H.D. 1974: Spatial rationalization in multi-plant enterprises. *Geoforum* 17. pp. 69–76.

GYÖRGYI BARTA:

THE SPATIAL DIFFUSION PRODUCTION AND THE SPATIAL CENTRALIZATION OF MANAGERIAL FUNCTIONS IN THE HUNGARIAN INDUSTRY

(Summary)

Two major processes formed the spatial distribution of the Hungarian industry during the 1960s and the 1970s: the spatial diffusion of the production itself and the centralization of industrial management. The decentralization process was the more apparent one from among the two: new industrial jobs were created in small- and medium-sized towns and even in large villages. The industrial development of backward areas has accelerated. All this had a beneficial effect on diminishing socio-economic disparities: the spatial variations in personal incomes as well as the regional differences in infrastructural supply etc. have decreased.

Industrialization, however, has evolved mainly via the enlargement of existing enterprises instead of establishing new ones. The conditions of 'extensive growth' (i.e. the available labour) were, at the same time, less and less present. Multi-plant, multi-regional enterprises are becoming more and more prevalent in Hungarian industry. This has several, as yet hardly examined, consequences.

The production functions of the enterprises are split among various units: the headquarters preserve the managerial and control functions while the branch-plants are usually restricted to the routine of production. Since most of the headquarters are concentrated in large cities, mainly in Budapest, the industry of the countryside is increasingly linked, in a unilateral way, to these control centres. The shortcomings of industrial location, the weak cooperation links and the dispersion of resources can also be explained, at least in part, by organizational reasons. The out-migration of skilled workers from the countryside to large urban places can also be attributed, to some extent, to similar reasons. Obviously, those settlements where 'industrial branch-plants' are dominant, are more exposed to the adverse effects of industrial depression.

The major objective of this paper was to call the attention to the spatial concentration of industry, to certain concurrent spatial processes which have both positive and negative impacts on spatial development.

Translation by Eta Daróczi

БАРТА, ДЬЁРДЬИ:

ПРОИЗВОДСТВА И ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ ОРГАНИЗАЦИИ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ ВЕНГРИИ

(Резюме)

Пространственное расположение венгерской промышленности 1960—1970 годов обязано своим обликом двум факторам: пространственному размещению промышленного производства и централизации организации промышленности. Промышленная деконцентрация была более броским процессом: в малые и небольшие города, более того, в крупные деревни пришла новая промышленность, ускорив промышленное развитие отсталых районов. Это благоприятно сказалось на уравнивании социально-экономических различий (уменьшились территориальные различия в среднем доходе и потреблении населения, сгладились отклонения в инфраструктурном снабжении регионов и т.д.).

Индустриализации, однако, осуществлялась обычно не за счет создания новых предприятий, а путем расширения старых, не имея достаточных предпосылок для экстенсивного производства. В венгерскую промышленность вторгалось все больше таких предприятий, которые располагали несколькими базовыми пунктами и размещались в нескольких регионах, что обусловило многочисленные и до сих пор мало изученные последствия.

Производственные функции внутри предприятия распределяются между его филиалами: резиденция сохраняет функции управления, и на промышленных участках идет рутинное производство. Вследствие того, что резиденции предприятий находятся в крупных городах и преимущественно в Будапеште, связь промышленности провинций с центрами управления становится все более односторонней. Пороки в размещении промышленности, слабые кооперационные связи и размельчение ресурсов объясняются отчасти организационными причинами. Организация причастна также и к миграции в крупные города более квалифицированной части жителей. Кроме того, города с «частичной промышленностью» сильнее реагируют на промышленный спад.

Цель данной статьи — обратить внимание на пространственную централизацию промышленности и идущие параллельно с ней пространственные процессы, оказывающие как положительное, так и отрицательное влияние на развитие территорий.

Fordította: dr. Molnár Lászlóné